

Αναστασία Τσαγκαράκη

Ιωσήφ Μπαλέστ: ο άγνωστος ελληνογάλλος ήρωας της Κρητικής Επανάστασης και οι άλλοι φιλέλληνες του Κρητικού αγώνα

ABSTRACT

The aim of this paper is to present the conclusions of our research carried out both in Greece and France regarding the “unfortunate Joseph Balestra”, as mentioned on the website for the Historical Museum of Crete temporary exhibition entitled “1821, Crete in the Greek Revolution” (<https://crete1821.gr/en/>). Baleste's action and contribution to the Greek revolutionary struggle, through the organisation of the first Regular Corps in the Peloponnese, and to the struggle of Crete, where he was born to a Greek mother, is analysed in detail in our recently published article “The Greek Baleste: portrait of a hero of the Cretan Revolution, of Greek-French origin”.¹ His dual origin is evidenced by French civil status records and further data from French consular archives, which bring to light the long-term activity of the Baleste family on the island. The second part of this paper makes brief reference to the remaining, lesser known, philhellenes of the Cretan struggle, based on the recent publication of *The List of Philhellenes by Henry Fornèsy*² and other accumulated bibliography, combined with unpublished and scattered archival sources, with the ultimate goal of brightly illuminating the unknown role of foreign fighters in the Cretan struggle from 1821 to 1829.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: 1821, Κρητικός αγώνας, Ελληνική Επανάσταση, Χανιά, Ρέθυμνο, Γραμβούσα, Αρμοστής Κρήτης, Αφεντούλιεφ, Τομπάζης, Μπαλέστ/Baleste, φιλέλληνες

Σκοπός της ανακοίνωσης είναι να παρουσιάσει συνοπτικά τους κυριότερους φιλέλληνες –δηλαδή ξένους– μαχητές που έλαβαν μέρος στον Κρητικό αγώνα κατά την Επανάσταση, με ιδιαίτερη αναφορά στον ελληνογάλλο, ή καλύτερα κρητικογάλλο, Joseph Baleste.

Αρχικά, θα πρέπει να επισημανθεί ότι οι φιλέλληνες μαχητές που έδρασαν στην Κρήτη κατά την Ελληνική Επανάσταση (1821-1829) ήταν Γάλλοι, Ιταλοί, Άγγλοι, Ρώσοι, Πολωνοί και Αμερι-

¹ Αναστασία Τσαγκαράκη (2021), «Ο Έλληνας Baleste: προσωπογραφία ενός ήρωα της Κρητικής Επανάστασης, ελληνογαλλικής καταγωγής», Νίκος Ανδριώτης & Ηλίας Κολοβός (επιμ.), *Όψεις της Επανάστασης του 1821 στην Κρήτη*, Χανιά, Κοινοφελές Ίδρυμα Αγία Σοφία, Δήμος Αποκορώνου & Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, 193-206.

² Κώστας Παπαηλιού & Αναστασία Τσαγκαράκη (2021), *Ο κατάλογος των Φιλελλήνων του Ερρίκου Φορνέζη*, Φιλελληνική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, Παρισιάνου.



Εικ. 1. Πορτρέτο του φιλέλληνα Joseph Baleste. Πηγή: Πολεμικό Μουσείο Αθηνών.

κανοί, ενώ ορισμένοι που ενήργησαν ως επικεφαλής αυτόνομων σωμάτων προέρχονταν από βαλκανικές χώρες. Επιπλέον, στις επιχειρήσεις στην Κρήτη εμπλέκονται μονάδες τόσο του ελληνικού στρατού όσο και του ναυτικού, καθώς αυτές διεξήχθησαν τόσο στην ξηρά όσο και στη θάλασσα ενώ, τέλος, φαίνεται ότι όλοι σχεδόν οι ανωτέρω φιλέλληνες είχαν πρωτύτερα συμμετάσχει σε άλλες πολεμικές επιχειρήσεις, κυρίως στην Πελοπόννησο.

A) ΓΑΛΛΟΙ

1) BALESTE:

Κορωνίδα όλων των φιλελλήνων του Κρητικού αγώνα την περίοδο της Επανάστασης (1821-1829) αποτελεί ο γάλλος Joseph Baleste. Γεννήθηκε το 1790 και υπηρέτησε ως υπολοχαγός των γρεναδιέρων στο 1ο σύνταγμα της Γραμμής στη στρατιά του Μεγάλου Ναπολέοντα. Το ξέσπασμα της Ελληνικής Επανάστασης τον βρήκε στην Τεργέστη όπου γνώρισε

τον Δημήτριο Υψηλάντη και τον Αλέξανδρο Καντακουζηνό, τους οποίους ακολούθησε στην Ελλάδα (Διαμαντής 1966, 46). Έφτασε στην Πελοπόννησο στις 7 Ιουνίου 1821 (Καραπιδάκης & Pouradier Duteil-Λοϊζίδου 2021, 469). Αφού οργάνωσε τον Ιούλιο στην Καλαμάτα το πρώτο ελληνικό τακτικό σώμα, του οποίου υπήρξε διοικητής και εκπαιδευτής, μετείχε σε πολλές μάχες, σημαντικότερη εκ των οποίων κρίνεται η αποτροπή απόβασης των Τούρκων στον κόλπο της Καλαμάτας τον Αύγουστο του ίδιου έτους.

Μετέβη στην Κρήτη τον Φεβρουάριο του 1822 μαζί με άλλους φιλέλληνες που πλαισίωναν το τακτικό του σώμα. Σύμφωνα με τον Rouqueville, οι φιλέλληνες αυτοί κατήλθαν στην Κρήτη ύστερα από εντολή του Μαυροκορδάτου (Rouqueville 1824, τ. 3, 353). Φαίνεται όμως ότι η ιδέα και το πλήρες σχέδιο για την έκρηξη επανάστασης στην Κρήτη ήταν του Δημήτριου Υψηλάντη, καθώς σε γαλλικό δελτίο ειδήσεων που συντάσσει από τη Μήλο το 1821 ο γάλλος πρόξενος David προς τις γαλλικές αρχές, περιγράφεται σχετικό «Σχέδιο του πρίγκιπα Δημήτριου Υψηλάντη» με στόχο την απελευθέρωση του νησιού, ύστερα από συντονισμένες ναυτικές και χερσαίες επιχειρήσεις και την επιστροφή των Κρητών που είχαν εγκαταλείψει τις εστίες τους, οι οποίοι υπολογίζονταν περί τις 7.000 (Καραπιδάκης & Pouradier Duteil-Λοϊζίδου 2021, 116-117). Στην Κρήτη, ο Baleste συμμετείχε ενεργά στη σχεδίαση, στην οργάνωση και στην εκτέλεση μεγάλης κλίμακας επιχειρήσεων κατά των Τούρκων μαζί με κρήτες αγωνιστές.

Ο γάλλος συμπολεμιστής του, Justin, σε επιστολή που συντάσσει στο στρατόπεδο της Κρήτης στις 25 Απριλίου 1822, και την οποία αποστέλλει στην παρισινή εφημερίδα *Le Courrier français*,³ σημειώνει χαρακτηριστικά τα εξής:

³ *Le Courrier français* | 1822-06-15 | Gallica (bnf.fr) [πρόσβαση 17/1/23].

Ο «ΕΛΛΗΝ» BALESTE: ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΑ ΕΝΟΣ ΗΡΩΑ	187
Notre phalange redoutable, Allait foudroyer les tyrans Une clameur épouvantable, Ravit le triomphe à nos rangs. Mais tandis que l'honneur proteste, Contre tant de perversité, Un plomb fatal atteint Baleste, Le soldat de la liberté.	Η ατρόμητη μας φάλαγγα, πήγαινε να κατακεραυνώσει τους τυράννους. Μια κλαγγή τρομακτική, υφαρπάζει του στρατού μας τον θρίαμβο. Και ενόσω η τιμή αντιστέκεται ενάντια σε τόση μοχθηρία, ένα βόλι θανατηφόρο βρίσκει τον Baleste, τον στρατιώτη της ελευθερίας.
Déjà les Grecs prennent la fuite, A la honte ils sont condamnés ; Les Turcs volent à leur poursuite, Comme des tigres déchaînés. Ah ! puisse le destin funeste, Contre les Chrétiens irrité, Épargner les jours de Baleste, Du soldat de la liberté !	Κιόλας οι Έλληνες τρέπονται σε φυγή, στο όνειδος είναι καταδικασμένοι. Οι Τούρκοι ορμούν να τους καταδιώξουν, σαν τίγρεις που άγρια μαινόνται. Αχ! να γινόταν η κακή μοίρα που πολεμά τους Χριστιανούς, να ευσπλαχνισθεί τη ζωή του Baleste, του στρατιώτη της ελευθερίας!
Au désespoir de sa défaite, Se joint le tourment de son cœur ; Il craint, dans sa lente retraite, De tomber aux mains du vainqueur. Mais par un guerrier brave et leste, Dans un bosquet il est porté ; Il y cache en secret Baleste, Le soldat de la liberté.	Στη θλίψη του για την καταστροφή, προστίθεται και η ανισυχία της ψυχής του. Φοβάται, μέσα στην αργή του υποχώριση, μην πέσει στα χέρια του θριαμβευτή. Μαχητής γενναίος και σβέλτος, τον εναποθέτει, όμως, μέσα σε έναν θάμνο. Κρύβει εκεί, μυστικά, τον Baleste, τον στρατιώτη της ελευθερίας.
Il n'a pu sous l'épais ombrage, Échapper aux Turcs inhumains :	Κριμμένος κάτω από την παχιά σκιά, δεν μπόρεσε από τους απάνθρωπους Τούρκους να ξεφύγει:
Dans l'affreux transport de leur rage, Ils l'ont immolé de leurs mains. Quelque jour le courroux céleste, Châtiera leur férocité ; En attendant, vengeons Baleste, Le soldat de la liberté.	Μέσα στη φρικτή οργή τους, τον μετέφεραν, και τον έσφαξαν με τα χέρια τους. Κάποια μέρα η ουράνια οργή, θα τιμωρήσει τη βαββαρότητά τους. Μέχρι τότε, ας εκδικαστούμε τον θάνατο του Baleste, του στρατιώτη της ελευθερίας.

Εικ. 2. Μοιρολόι που γράφτηκε για τον φιλέλληνα Joseph Baleste και δημοσιεύτηκε το 1828 στο Παρίσι (σε μετάφραση δική μας). Πηγή: Edme-Martial Dourneau (1828), "Baleste ou Le soldat de la liberté", *Myriologies ou Chants funèbres et élégiaques d'un Épirote*, Paris, 145-148.

«Πρόσφατα είχε έρθει στην Κρήτη, γιατί, καθώς γνώριζε άψογα αυτό το νησί, στο οποίο είχε διαμείνει παλαιότερα για πέντε ή έξι χρόνια, πίστευε ότι θα ήταν πιο χρήσιμος εδώ για την υπόθεση για την οποία πολεμούσε».⁴

Σημαντικές πληροφορίες, που αναφέρει ο Justin, αποτελούν ότι στον Baleste ανατέθηκε η διοίκηση του πρώτου κρητικού τακτικού στρατιωτικού σώματος, το οποίο έφερε

το όνομα του Αγίου Γεωργίου και το οποίο είχε αποστολή να αποκλείσει από ξηράς την πόλη του Ρεθύμνου και την κωμόπολη των Χανίων. Επιπλέον, επισημαίνει ότι ανάμεσα στους Τούρκους και τους Έλληνες υπήρχε μεγάλη δυσαναλογία δυνάμεων (16.000 άνδρες έναντι 6.000 ανδρών), ενώ προσομοιάζει τον πόλεμο που διεξήγαν με εκείνον των guerrillas της Ισπανίας, δεδομένης της φυσιολογίας του τοπίου που απαιτούσε προφύλαξη σε βράχια και ευκινησία (*Le Courrier français*, 166, 15 Ιουνίου 1822).

Σε απόσπασμα δεύτερης επιστολής του, που δημοσιεύεται σε επόμενο φύλλο της ίδιας εφημερίδας,⁵ ο γράφων αναφέρεται στη στασιμότητα των πολεμικών επιχειρήσεων, στην αδιαφορία των ευρωπαϊκών ανακτοβουλιών για τις σφαγές των χριστιανών της Ανατολής και, τέλος, στον τραγικό θάνατο του Baleste κατά την ώρα της μάχης:

«Είχαμε την ατυχία να χάσουμε αυτόν τον γενναίο αξιωματικό στις 26 Απριλίου. Ήμασταν παραταγμένοι απέναντι στους Τούρκους, που είχαν οχυρωθεί μπροστά από την πόλη του Ρεθύμνου. Κατά τις 4 η ώρα το απόγευμα, κατέβηκαν από τις θέσεις τους στην πεδιάδα των Αρμένων. Οι Έλληνες που ήταν στο φρούριο, αριθμού 3.000, κατέβηκαν επίσης προς απάντησή τους. Η μάχη που ακολούθησε ήταν σφοδρή και υπερτερούσε η πλευρά μας, όταν ξαφνικά ακούστηκε η κραυγή «τρέξτε να σωθείτε» στις γραμμές των Ελλήνων, που άρχισαν να υποχωρούν τρέχοντας. Ο συνταγματάρχης Baleste, που μιλούσε πολύ καλά τα

⁴ Αυτό και τα επόμενα αποσπάσματα σε μετάφραση δική μας.

⁵ *Le Courrier français* | 1822-06-19 | Gallica (bnf.fr) [πρόσβαση 17/1/23].

ελληνικά, προσπάθησε να τους σταματήσει, τους επεσήμανε τον κίνδυνο της υποχώρησης και απείλησε μάλιστα να χτυπήσει με το ξίφος του όποιον δεν γυρνούσε στη θέση του. Οι Τούρκοι, που δεν άργησαν να το αντιληφθούν, αναθάρρησαν και σύντομα η υποχώρηση των Ελλήνων γενικεύτηκε.

Οργισμένος που δεν μπόρεσε να τους αποτρέψει, αποδυναμωμένος επίσης από μια ασθένεια από την οποία είχε μόλις αναρρώσει, ο συνταγματάρχης Baleste προτίμησε καλύτερα να πεθάνει παρά να διαφύγει. Εντούτοις, ορισμένοι στρατιώτες που είχαν παραμείνει κοντά του, βλέποντάς τον ήδη τραυματισμένο, δεν ήθελαν επ' ουδενί να τον αφήσουν να πεθάνει και τον μετέφεραν μακρύτερα σε απόσταση περίπου μίας λεύγας. Καθώς, όμως, λίγο έλειψε να τους πιάσουν οι Τούρκοι, άφησαν το κορμί του που το κουβαλούσαν, αφού το κάλυψαν με χόρτα και φυλλώματα».

Η συνέχεια είναι γνωστή: «Το επόμενο πρωί, οι Έλληνες επέστρεψαν στο σημείο όπου είχαν κρύψει το πληγωμένο κορμί του Baleste, ελπίζοντας ότι δεν θα τον είχε ανακαλύψει κανείς, αλλά δεν βρήκαν παρά έναν κορμό σώματος ακρωτηριασμένο, από τον οποίο το κεφάλι και το δεξί χέρι έγιναν τρόπαια για τους μουσουλμάνους» (*Le Courrier français*, 170, 19 Ιουνίου 1822). Με αυτόν τον αποτρόπαιο τρόπο τερματίστηκε η δράση αυτού του τραγικού ήρωα στο νησί που τόσο είχε αγαπήσει και το οποίο ποθούσε να δει να αποτινάξει τη σκλαβιά και να γίνεται επιτέλους ελεύθερο.

Η ΕΛΛΗΝΟΓΑΛΛΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΤΟΥ BALESTE

Πριν γίνει αναφορά στους υπόλοιπους γάλλους φιλέλληνες, είναι σημαντικό εδώ να παρατεθούν ορισμένα πολύ σημαντικά στοιχεία για την οικογένεια του ελληνογάλλου Baleste και τη διττή εθνική του ταυτότητα (Τσαγκαράκη 2021, 193-206).

Συγκεκριμένα, είναι γνωστό ότι η οικογένεια Baleste συγκαταλέγεται ανάμεσα στις οικογένειες Γάλλων της Μασσαλίας που είχαν μετοικήσει στα Χανιά για εμπορικούς λόγους, ήδη πριν από τη Γαλλική Επανάσταση. Το όνομα του έμπορου Jean-François Baleste, πατέρα του Joseph, αναφέρεται σε κατάλογο ιστορικών αρχείων του Εμπορικού Επιμελητηρίου της Μασσαλίας (Teissier 1878, 192), κυρίως, όμως μνημονεύεται στην αλληλογραφία του προξενείου της Γαλλίας στα Χανιά, από το 1782 μέχρι και το 1788, που απόκειται στα εθνικά αρχεία της Γαλλίας (Constantinidès 1952).⁶

Ο Jean-François είχε νυμφευθεί την Κατερίνα Βενολοπούλου και είχε αποκτήσει τον Joseph και τη Marie-Thérèse, η οποία με τη σειρά της παντρεύτηκε τον Ιούνιο του 1822 στη Μασσαλία τον Joseph Dominique Floquin, ο πατέρας του οποίου ήταν και εκείνος έμπορος στα Χανιά και είχε επίσης νυμφευθεί ελληνίδα γυναίκα (Echinard 1973, xvii). Το όνομα της ελληνίδας μητέρας του Baleste αναφέρεται από τον Pierre Echinard στο έργο του *Grecset Philhellènes à Marseille*, κυρίως, όμως, επιβεβαιώνεται από τη ληξιαρχική πράξη γάμου της Marie-Thérèse που εντοπίσαμε στη Γαλλία (Ληξιαρχική πράξη γάμου 201 E 3146, 19 Ιουνίου 1822, Ληξιαρχικά αρχεία της επαρχίας Bouches-du-Rhône, κοινότητα Μασσαλίας).⁷ Από αυτή φαίνεται ότι η

⁶ Έγγραφα υπ' αρ. 1867, 1870, 1881, 1899, 1909, 1914, 1949, 2012, 2034 και 2053.

⁷ 201 E 3146- 1822/Juin Archives départementales des Bouches-du-Rhône (archives 13.fr) [πρόσβαση 17/1/23].

Βενολοπούλου απεβίωσε στα Χανιά στις 8 Απριλίου 1797, ημέρα που γεννήθηκε η κόρη της, ενώ την ημέρα του γάμου, ο πατέρας και έμπορος Jean-François βρισκόταν στα Χανιά σύμφωνα με βεβαίωση του ειρηνοδίκη της πόλης.⁸

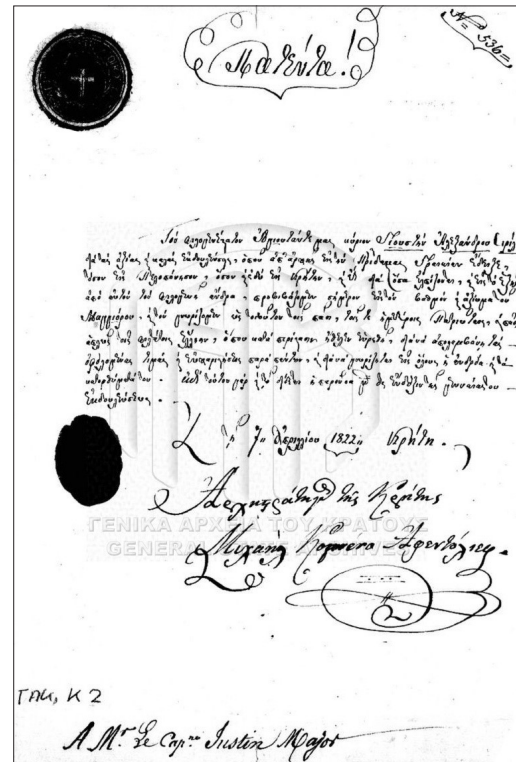
Υπό το πρίσμα αυτό, η πιθανότητα ο Joseph να είχε γεννηθεί, όπως και η αδελφή του, στα Χανιά θα πρέπει να θεωρείται η πιο πιθανή. Υποστηρίζεται μάλιστα από τον βιογράφο των φιλελλήνων Ερρίκο Φορνέζι στον χειρόγραφο κατάλογο που κατήρτισε για τους φιλέλληνες του Αγώνα το 1860 (Fornèsy 1860· Παπαηλιού-Τσαγκαράκη 2021, 142-143),⁹ αλλά και από τον ιστορικό Mark Mazower στο τελευταίο του έργο για τη Ελληνική Επανάσταση (Mazower 2021, 228-231). Επιστολή δε γραμμένη στην ελληνική που ανέσυρε ο ιστορικός Γεώργιος Λάιος από τα κατασχεμένα από την αυστριακή αστυνομία έγγραφα για την Ελληνική Επανάσταση (Λάιος 1958, 158-159), και την οποία ο Απόστολος Βακαλόπουλος αποδίδει στον Baleste (Βακαλόπουλος 1979, 133-143), συνηγορεί ακράδαντα περί της διττής εθνικής του ταυτότητας.¹⁰

ΥΠΟΛΟΙΠΟΙ ΓΑΛΛΟΙ ΦΙΛΕΛΛΗΝΕΣ

2) JUSTIN:

Ο Justin, για τον οποίο έγινε λόγος προηγουμένως, αποδεικνύεται από έγγραφο του Αρμοστή Κρήτης Αφεντούλιεφ που τον προάγει στον βαθμό του «Μαγγιόρου» ότι πρόκειται για τον Justin Cyril Alexandre (ΓΑΚ, *Μικροί Κλάδοι*, φ. 23, Προσωρινή Διοίκηση Κρήτης, Κρητικά 1821-23, 1831, 1835, 7 Απριλίου 1822), για τον οποίο ο Φορνέζης σημειώνει ότι προερχόταν από την κωμόπολη Caudebec, ήταν «σπουδαστής στρατιωτικής σχολής στη Γαλλία και αξιωματικός πάρα πολύ μορφωμένος» (Παπαηλιού & Τσαγκαράκη 2021, 170-171).

Όπως ο ίδιος ο φιλέλληνας διηγείται στην πρώτη του επιστολή (*Le Courrier français*, 166, 15 Ιουνίου 1822), έφτασε στον Μοριά την 1η Οκτωβρίου 1821, λίγο πριν από την άλωση της Τριπολιτσάς και κατέληξε στην Κρήτη στις 28 Ιανουαρίου 1822, πριν από τον Baleste. Κατά την άφιξή του, έγινε δεκτός με πολύ φιλικό τρόπο



Εικ. 3. Πιστοποιητικό που χορηγεί ο Αρμοστής Κρήτης Αφεντούλιεφ στον φιλέλληνα Justin. Πηγή: ΓΑΚ, *Μικροί Κλάδοι*, φ. 23, Προσωρινή Διοίκηση Κρήτης, Κρητικά 1821-23, 1831, 1835.

⁸ Η μητέρα του Baleste αναγράφεται επακριβώς ως “Catherine Venolorula” και ο πατέρας του ως “Jean François Baleste”.

⁹ Στο έργο αυτό, στον κατάλογο που αναφέρεται στους φιλέλληνες που πέθαναν στην Ελλάδα, στην 11η θέση εμφανίζεται ο Baleste, για τον οποίο αναφέρεται ότι είχε γεννηθεί στην Κρήτη και στη συνέχεια είχε πολιτογραφηθεί Γάλλος.

¹⁰ Η επιστολή απευθύνεται στον γραμματέα του γαλλικού προξενείου της Τεργέστης, Chevalier, και καθώς ο Chevalier χαρακτηρίζει τον συντάκτη της επιστολής «Ελληνα», είδε την επιστολή γραμμένη στα ελληνικά.

από τον Αφεντούλιεφ που λίγο καιρό έπειτα τον διόρισε υπασπιστή του με τον βαθμό του αντισυνταγματάρχη. Τον Μάρτιο έλαβε εντολή να επιθεωρήσει τις διάφορες επαρχίες της Κρήτης όπου είχε εκδηλωθεί επαναστατική κίνηση και να υποβάλει σχετική έκθεση (Gordon 1844, τ. 1, 491· Λουκάτος 1976, 166). Συνέδραμε τον Baleste στον σχεδιασμό της μεγάλης επιχείρησης κατά του φρουρίου του Ρεθύμνου, τον Απρίλιο, και πολέμησε γενναία (Κριτοβουλίδης 1859, 380, κ.ά.).

Είναι χαρακτηριστικός ο γραφικός τρόπος με τον οποίο ο στρατιωτικός αυτός περιγράφει τις συνθήκες διαβίωσης των στρατιωτών, τη μορφολογία του νησιού και τα προϊόντα που παρήγε εκείνη την εποχή. Η διήγησή του, έντονα παραστατική, εντυπωσιάζει τον σημερινό κάτοικο της Κρήτης, καθώς παρομοιάζει τις συνθήκες διαβίωσης με εκείνες της εποχής των ηρώων, όπου έλειπαν τα σκεύη, τα έπιπλα, το χρήμα και, με μια φράση, όλα τα ήδη ατομικής φροντίδας, όπως ο ρουχισμός και τα υποδήματα (*Le Courrier français*, 166, 15 Ιουνίου 1822).

Ο Justin υπηρέτησε στη συνέχεια ως επικεφαλής του επιτελείου του γάλλου συνταγματάρχη Κάρολου Φαβιέρου, αρχηγού του ελληνικού Τακτικού Σώματος (1825-1828). Πέθανε στο Άργος στις 25 Ιουλίου 1830 (Παπαηλιού & Τσαγκαράκη 2021, 170-171).

3) GUILBERT:

Άλλος φιλέλληνας πολεμιστής ήταν ο Guilbert, λοχαγός, το όνομα του οποίου, άγνωστο στη βιβλιογραφία, ήταν George Girolane. Καταγόταν από την περιοχή Eure της Γαλλίας. Έφτασε στην Ελλάδα στις 19 Σεπτεμβρίου 1821 και έλαβε μέρος στην πολιορκία της Τριπολιτσάς και του Ναυπλίου (ΓΑΚ Κερκύρας, *Αρχείο Ιωάννη Βαπτιστή Θεοτόκη*, φ. 299, Υποφ. 15, 27 Φεβρουαρίου 1822). Ο Gordon αναφέρει ότι ήταν ο Baleste εκείνος που τον απέστειλε στην Κρήτη τον Φεβρουάριο του 1822 (Gordon 1844, τ. 1, 575), όπου ο Αφεντούλιεφ τον προήγαγε σε "Maggiore" στις 25 Φεβρουαρίου και τον επιφόρτισε το καθήκον να εξετάσει τα τεκμηριωτικά έγγραφα όλων των ευρωπαϊών στρατιωτικών που κατέφθαναν στο νησί. Υπηρέτησε στην Κρήτη ως υπασπιστής του Αρμοστή (Λουκάτος 1976, 166) μέχρι τον Ιούνιο του 1822 (ΓΑΚ Κερκύρας, *Αρχείο Ιωάννη Βαπτιστή Θεοτόκη*, φ. 299, Υποφ. 15, 27 Φεβρουαρίου 1822).

4) MARCILLES:

Ιδιαίτερη περίπτωση αποτελεί ο Marcillesi που καταγόταν από το Bonifacio της Κορσικής και είχε έρθει στην Ελλάδα μαζί με τον αδελφό του, Joseph, ο οποίος σκοτώθηκε σε μάχη στο Ακρωτήριο Κόλλια το 1827 (Παπαηλιού & Τσαγκαράκη 2021, 178-179). Τον Ιούλιο του 1825 μετέφερε με το τραμπάκολό του Κρήτες και άλλους αγωνιστές στη Γραμβούσα (Jourdain 1828, τ. 2, 208· Λουκάτος 1976, 165). «Άνδρας προκομμένος, ακούραστος, απλός και υποδειγματικής εντιμότητας. Πέθανε λιμενάρχης Πατρών, το 1840, έχοντας τιμηθεί με το ελληνικό στρατιωτικό νομισματόσημο» (Παπαηλιού & Τσαγκαράκη 2021, 178-179).

B) ΙΤΑΛΟΙ

1) ISOLANI:

Ως ιταλοί φιλέλληνες που έδρασαν στην Κρήτη την πρώιμη επαναστατική περίοδο αναφέρονται συνήθως ο Isolani και ο Rossi που υπηρέτησαν με τον Baleste (Ciampolini 1846, τ. 1,

213, 315). Ο Isolani έφτασε στην Ελλάδα στις 28 Ιουλίου 1821 (ΓΑΚ Κερκύρας, *Αρχείο Ιωάννη Βαπτιστή Θεοτόκη*, φ. 299, Υποφ. 15, 27 Φεβρουαρίου 1822). Ήταν υπολοχαγός που καταγόταν από τη Φλωρεντία και σχεδόν πάντοτε αναφέρεται στην ιταλική βιβλιογραφία μαζί με τον Rossi (Vannucci 1877, τ. 1, 275). Πιστοποιητικό του Δημήτριου Υψηλάντη τον Δεκεμβρίου 1821 βεβαιώνει ότι είχε υπηρετήσει στην Καλαμάτα, στο Ναύπλιο, στο Ναυαρίνο και στην Κόρινθο. Στην Κρήτη υπηρέτησε από τον Ιανουάριο μέχρι τον Ιούνιο του 1822. Το μικρό του όνομα, άγνωστο και αυτό στη βιβλιογραφία, ήταν Giuseppe (ΓΑΚ Κερκύρας, *Αρχείο Ιωάννη Βαπτιστή Θεοτόκη*, φ. 299, Υποφ. 15, 27 Φεβρουαρίου 1822).

2) ROSSI:

Ο προαναφερθείς Rossi ήταν λοχαγός με καταγωγή ομοίως από τη Φλωρεντία (Vannucci 1877, τ. 1, 275), το μικρό όνομα του οποίου ήταν Plinio και αναφέρεται αποκλειστικά σε ιταλική βιβλιογραφία. Μαζί με τον Justin είχε πάρει μέρος στην αποτυχημένη έφοδο κατά του Παλαμηδίου τον Δεκέμβριο του 1821 (Ciampolini 1846, τ. 1, 303). Ο γερμανός στρατηγός και φιλέλληνας Normann, σε κατάσταση που συντάσσει το 1821, τον αναγράφει ως “armurier”, δηλαδή επισκευαστή οπλισμού, έργο που ενδεχομένως να ήταν και η ειδικότητά του (ΓΑΚ Κερκύρας, *Αρχείο Ιωάννη Βαπτιστή Θεοτόκη*, φ. 299, Υποφ. 15, χ.χ.). Υπηρέτησε στην Κρήτη μέχρι τον θάνατο του Baleste και στις αρχές Ιουνίου επέστρεψε στο Άργος. Ο Αφεντούλιεφ για τις δόκιμες υπηρεσίες του στην Κρήτη τού είχε χορηγήσει πιστοποιητικό με ημερομηνία 28 Απριλίου 1822 (ΓΑΚ Κερκύρας, *Αρχείο Ιωάννη Βαπτιστή Θεοτόκη*, φ. 299, Υποφ. 15, 27 Φεβρουαρίου 1822).

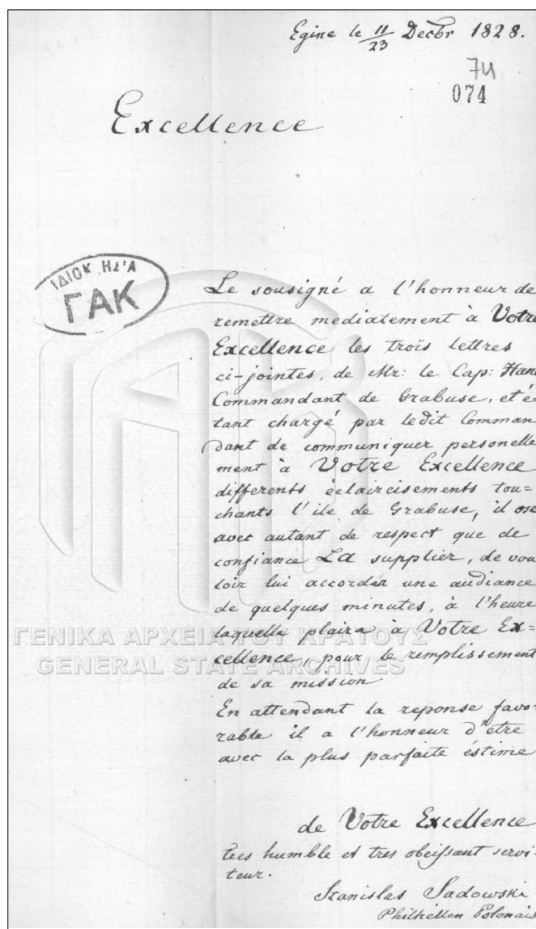
Γ) ΠΟΛΩΝΟΙ

1) GRABOWSKI:

Σημαντική είναι η ομάδα των πολωνών μαχητών που συναντάμε να αγωνίζονται για την απελευθέρωση του νησιού. Πρώτος από όλους εμφανίζεται ο Grabowski, ο οποίος ανήκε στο σώμα του Baleste και κατά τη δράση του στην Κρήτη τραυματίστηκε (Λουκάτος 1976, 169). Έγγραφο που συντάσσεται στις 29 Ιουνίου 1822 από τον Ομηρίδη Σκυλίτση αναφέρεται στον τερματισμό των υπηρεσιών που προσέφεραν οι φιλέλληνες Guilbert, Isolani, Grabowski και Ιωάννης Ιατρός στην Κρήτη, με την παράκληση να ενταχθούν πλέον στο Τακτικό Σώμα ή στο Τάγμα των Φιλελλήνων, ενώ άλλα δύο έγγραφα που εντοπίσαμε βεβαιώνουν ότι ο φιλέλληνας αυτός εργαζόταν στην επιθεώρηση των φρουρίων της Ελληνικής Διοίκησης στο Ναύπλιο το 1825 (Μπενάκη, *Συλλογή Γ. Λαδά*, φ. 9 Φιλελληνικά, 24 Απριλίου και 15 Μαΐου 1825). Το μικρό του όνομα, παντελώς άγνωστο και αυτό, ήταν Anastasio. Λοχαγός στην υπηρεσία της Πολωνίας, είχε πολεμήσει στο Ιάσιο και έφτασε στην Ελλάδα τον Νοέμβριο του 1821. Στη συνέχεια, ο Αφεντούλιεφ τον έχρισε “Maggiore” κατά την υπηρεσία του στο νησί (ΓΑΚ Κερκύρας, *Αρχείο Ιωάννη Βαπτιστή Θεοτόκη*, φ. 299, Υποφ. 15, 27 Φεβρουαρίου 1822).

2) KOUTSELEWSKI:

Άλλος πολωνός μαχητής του Κρητικού αγώνα είναι ο γνωστός Koutselewski που ανήκε επίσης στο σώμα του Baleste στην Καλαμάτα και τον ακολούθησε στην Κρήτη. Κατά τον



Εικ. 4. Επιστολή του φιλέλληνα Sadowski προς τον Καποδίστρια αναφορικά με τη Γραμβούσα.

Πηγή: ΓΑΚ, Γενική Γραμματεία, φ. 169, Υποφ. 11-12 Δεκ. 1828.

Φορνέζη, υπήρξε «εθελοντής στο Τάγμα των Φιλελλήνων και ιππότης του Παναγίου Τάφου που είχε υπηρετήσει υπό τον Ναπολέοντα» (Παπαηλιού & Τσαγκαράκη 2021, 172-173). Αφού επέστρεψε στην Πελοπόννησο, υπηρέτησε στον 2ο Λόχο του Τάγματος των Φιλελλήνων και έχασε τη ζωή του στην καταστροφική για τους φιλέλληνες μάχη του Πέτα τον Ιούλιο του 1822.

3) SADOWSKI:

Τέλος, σημαντικός υπήρξε ο ρόλος του Sadowski Stanislas, έμπιστου του φρούραρχου της Γραμβούσας, Hane, και του προκατόχου του, Rheineck, άμεσου βοηθού και συνδέσμου του με τον Καποδίστρια (Λουκάτος 1976, 167). Στο Καποδιστριακό Αρχείο της Κέρκυρας απαντά επιστολή του Rheineck προς τον Κυβερνήτη με συνημμένο σημείωμα του Sadowski, όπου εξιστορούνται οι εξελίξεις και τα προβλήματα της επανάστασης στην Κρήτη, φωτίζοντας τη δράση του και τα καθήκοντά του στο νησί (ΓΑΚ Κερκύρας, Αρχείο Ι. Καποδίστρια, Εισερχόμενα, φ. 215, εγγρ. 2, 2α, 2β). Όμως, είναι σημαντικό να διευκρινιστεί ότι ο συγκεκριμένος δεν θα πρέπει να συγχέεται με ομώνυμο ρώσο

φιλέλληνα, καθώς ο ίδιος υπέγραφε ως “Stanislas Sadowski Philhellène Polonais” (ΓΑΚ, Γενική Γραμματεία, φ. 169, 11-12 Δεκεμβρίου 1828).

Δ) ΡΩΣΟΙ

1) BEREZANSKY:

Η παρουσία των ρώσων φιλελλήνων στην Κρήτη περιστρέφεται γύρω από τη δράση των αδελφών Berezansky. Μνημονεύεται ωστόσο μονάχα ο Ιωσήφ (Joseph), ο οποίος προσέφερε πολλές και σημαντικές υπηρεσίες στην Κρήτη και τον Κρητικό αγώνα, και τραυματίστηκε (Λουκάτος 1976, 167, 169 και έγγραφο, 176-177, από ΓΑΚ, Γενική Γραμματεία, φ. 215, Υποφ. 15-16 Αυγούστου 1829). Στο Ιστορικό Αρχείο του Μουσείου Μπενάκη συναντάμε δύο έγγραφα που αποκαλύπτουν τη δράση του με ιδιαίτερο και γλαφυρό ύφος (Μπενάκη, Συλλογή Γ. Λαδά, φ. 9 Φιλελληνικά): Μια βεβαίωση, που συντάσσει ο Αρμοστής Κρήτης στις 2 Απριλίου 1824, μαρτυρά ότι ο αγωνιστής συμμετείχε επί τρία συναπτά έτη στις πολεμικές επιχειρήσεις και επιβεβαιώνει την προσφορά του. Ακολουθεί ένα έγγραφο, το οποίο απευθύνει ο φιλέλληνας

προς το Βουλευτικό Σώμα: πολύ σημαντικό τεκμήριο καθώς εξιστορεί την πορεία των τριών –όπως αποκαλύπτεται– αδελφών Berezensky που ήρθαν στην Ελλάδα για να πολεμήσουν από την έναρξη του Αγώνα, φέροντας μάλιστα μαζί τους 180 στρατιώτες και 250 τουφέκια. Σύμφωνα με αυτό, ο πρώτος εκ των αδελφών φονεύθηκε στη μάχη του Πέτα, ο δεύτερος απέμεινε ανάπηρος ύστερα από τη συμμετοχή του στον Ελληνικό Αγώνα (του έκοψαν το πόδι) και επέστρεψε στην πατρίδα του, και ο τρίτος, ο Ιωσήφ, συνέχισε τη δράση του στην Πελοπόννησο στο σώμα των Πυροβολητών μέχρι τις 10 Ιανουαρίου του 1826 όταν γράφεται η επιστολή, με την οποία ο μαχητής ζητεί τους μισθούς του για να απέλθει στην πατρίδα του. Σε παρόμοια αναφορά, με το όνομα «Ιωσήφ Μπαράζαντσης», αιτείται και πάλι τους μισθούς του για τις εκδουλεύσεις του στην Κρήτη (*Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας Μέχρι της εγκαταστάσεως της Βασιλείας 1862*, τ. 2, 44, 291).

Ε) ΑΜΕΡΙΚΑΝΟΙ

1) HASTINGS:

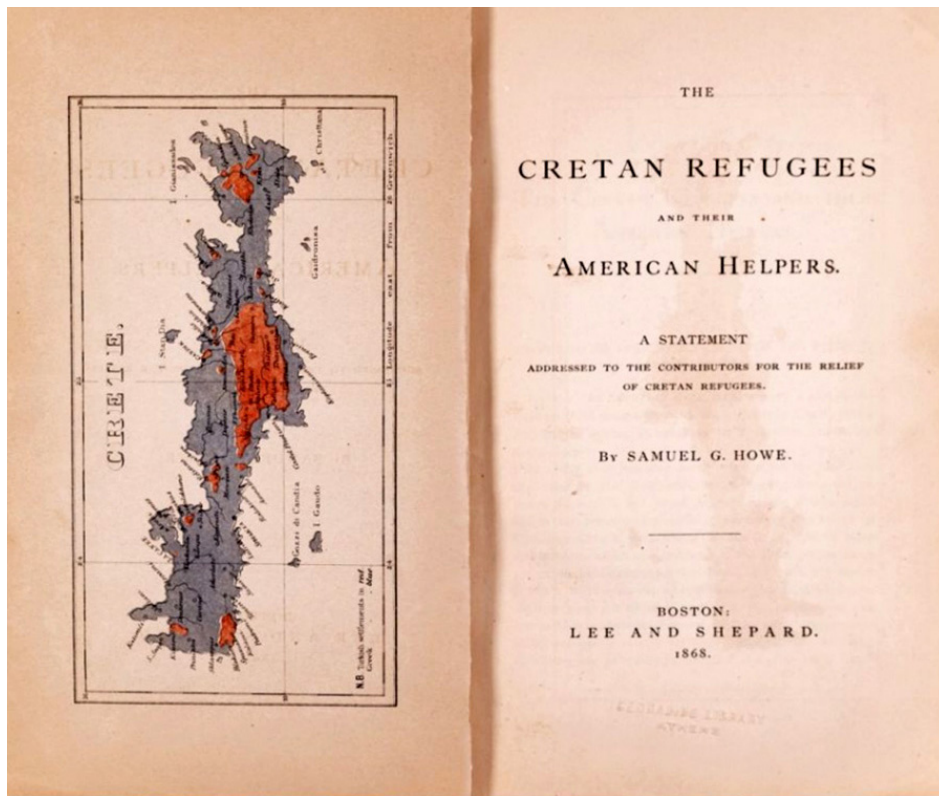
Οι αμερικανοί φιλέλληνες που έδρασαν στην Κρήτη την εποχή αυτή συμμετείχαν εξ ολοκλήρου σε ναυτικές επιχειρήσεις. Αναμφισβήτητη η εμβληματικότερη μορφή ανάμεσά τους είναι αυτή του Frank Abney Hastings, καθώς για πολλούς είναι ίσως ο πιο αγνός και ανιδιοτελής φιλέλληνας (Gordon 1844, τ. 2, 510). «Πρώην αξιωματικός, μεγάλης αξίας, στο βασιλικό ναυτικό της Αγγλίας, από το οποίο παραιτήθηκε για να υπηρετήσει τον ελληνικό Αγώνα. Συμμετείχε σε πλήθος θαλάσσιων επιχειρήσεων ενάντια στον τουρκικό και στον αιγυπτιακό στόλο με το ελληνικό ατμόπλοιο “Καρτερία” του οποίου ήταν κυβερνήτης» (Παπαηλιού & Τσαγκαράκη 2021, 166-167). Από κοινού με τον Hane και με άλλα σώματα έλαβε μέρος, επικεφαλής πυροβολητών, στην κατάληψη του φρουρίου της Κισσάμου τον Ιούνιο του 1823 και ακολούθως στην εκκαθάριση της περιοχής του Σελίνου από τους Τούρκους (Gordon 1844, τ. 2, 46, 51· Κριτοβουλίδης 1859, 519, 527, κ.ά.), ενώ αποχώρησε μετά τα γεγονότα της Κανδάνου.



Εικ. 5. Πορτρέτο του φιλέλληνα Frank Abney Hastings.
Πηγή: Wikipedia.

2) JARVIS:

Ο George Jarvis αποτελεί κορυφαίο αμερικανό φιλέλληνα που ενσωματώθηκε στην ελληνική πραγματικότητα και εξελληνίστηκε σε ύψιστο βαθμό ως «Γεώργιος Ζέρβας» (Μπενάκη, *Συλλογή Γ. Λαδά*, φ. 9 Φιλελληνικά). Μιλούσε την ελληνική γλώσσα και φορούσε τη στολή των αγωνιστών (Μπαρτ & Κέριχ-Κορν 2021, 227). Με υδραίικα καράβια έλαβε μέρος σε επιχειρήσεις στην Κρήτη από το 1822 μέχρι και το 1824, συνδράμοντας σημαντικά τον αγώνα (Βαγενάς & Δημητρακοπούλου 1949, 51· Λουκάτος 1976, 165).



Εικ. 6. Samuel Gridley Howe (1868), *The Cretan Refugees and Their American Helpers: A Statement Addressed to the Contributors for the Relief of Cretan Refugees*, Boston: Lee and Shepard, σ. 4-5.

Πηγή: Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

3) HOWE:

Την ίδια επαναστατική περίοδο, σπουδαίες υπήρξαν οι υπηρεσίες που προσφέρθηκαν στον ιατρικό τομέα προς όφελος του κρητικού λαού από τον αμερικανό φιλέλληνα ιατρό-χειρουργό Samuel Howe. Κατόπιν αιτήσεώς του, διορίστηκε ιατρός στο στρατόπεδο της Γραμβούσας τον Αύγουστο του 1825 με μισθό 300 γρόσια τον μήνα και 100 γρόσια για τον βοηθό του (ΓΑΚ, *Υπουργείο Πολέμου*, φ. 141, 5-7 Οκτωβρίου 1825, όπως δημοσιεύεται στο Βαγενάς & Δημητρακοπούλου 1949, 79 και αναφέρεται στο Λουκάτος 1976, 174-175). Παρέμεινε σε αυτήν τη θέση μέχρι τον Οκτώβριο του ίδιου έτους. Εκτός, όμως, από τις ιατρικές υπηρεσίες που παρείχε, ο Howe βοήθησε σημαντικά τους Κρήτες, ιδιαίτερα μετά την επανάσταση του 1866, πραγματοποιώντας εκκλήσεις και εράνους στην Αμερική, συγκεντρώνοντας ενισχύσεις που ο ίδιος ή η οικογένειά του έφερε στην Κρήτη (Παρασκευαΐδης 1890, 129-139· Αθηναΐς 1879, 26-29), ενώ εξέδωσε στην πατρίδα του και την εφημερίδα *The Cretan* για την ενίσχυση του Κρητικού αγώνα (Απρίλιος 1868-Ιούνιος 1869) (Καλογερόπουλος 1935, 10).

4) MILLER:

Άμεσος βοηθός του προηγούμενου υπήρξε ο Jonathan Peckham Miller (Χάου 1971· Λουκάτος 1976, 164), ένας από τους σημαντικότερους αμερικανούς φιλέλληνες που υπηρέτησε στην Επανάσταση και έφτασε μέχρι τον βαθμό του συνταγματάρχη (Μπαρτ & Κέριχ-Κορν 2021, 280).

Ζ) ΓΕΡΜΑΝΟΙ

1) RHEINECK:

Ανάμεσα στους γερμανούς φιλέλληνες που βρέθηκαν στην Κρήτη, ξεχωρίζει ο βαρόνος Eduard von Rheineck. Ήρθε στην Ελλάδα από την αρχή του Αγώνα και επέζησε της μάχης του Πέτα το 1822. Υπηρέτησε υπό τον Μαυροκορδάτο και τον Φαβιέρο και στη συνέχεια εστάλη στην Κρήτη τον Ιούνιο του 1828 ως εκπρόσωπος του Καποδίστρια, με εντολή να αναζωπυρώσει τον Αγώνα. Πράγματι, προσέφερε πολύτιμες υπηρεσίες προς επίτευξη του σκοπού αυτού, δεδομένου ότι παρά τα περιορισμένα μέσα κατάφερε να απελευθερώσει το νησί μέχρι το σημείο όπου βρίσκονταν τα φρούρια στα οποία είχαν υποχωρήσει οι Τούρκοι (Μπαρτ & Κέριχ-Κορν 2021, 323).



Εικ. 7. Πορτρέτο του φιλέλληνα Eduard von Rheineck.

Πηγή: Πανδέκτης.

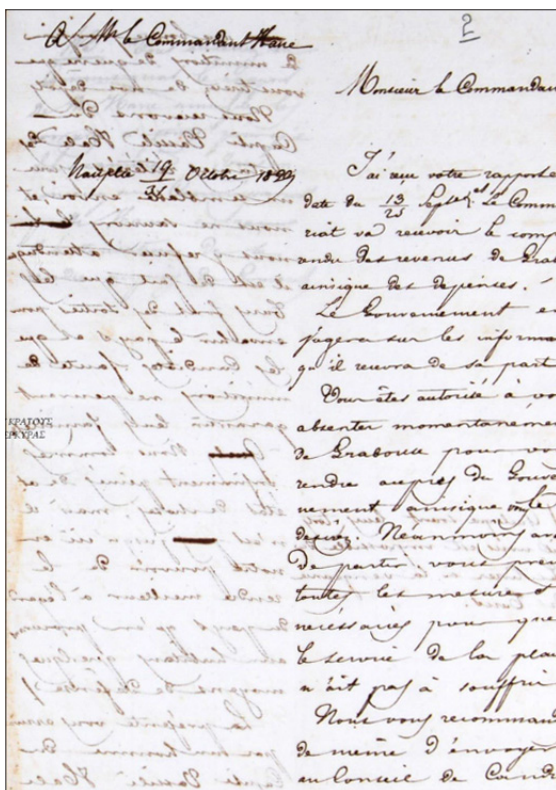
Σχεδίασε, οργάνωσε και διηύθυνε τις επιχειρήσεις των επαναστατών για την κατάληψη της Μάλαξας τον Σεπτέμβριο του 1828 και τις αντεκδικητικές επιχειρήσεις στο Μεγάλο Κάστρο (Ηράκλειο), (*Γενική Εφημερίς*, 1828· ΓΑΚ, *Γενική Γραμματεία*, φ. 100, 14-15 Απριλίου 1828, έκθεση Rheineck προς Καποδίστρια, όπως παρατίθενται στο Λουκάτος 1976, 165, 167). Παρέμεινε στην Κρήτη μέχρι τον Μάρτιο του 1829. Αφορμή για την αποχώρησή του υπήρξε η εντολή που έλαβε να προετοιμάσει τους Κρήτες για την απόφαση των Μεγάλων Δυνάμεων να μην προσαρτηθεί η Κρήτη στην απελευθερωμένη Ελλάδα, απόφαση που ο ίδιος θεώρησε άδικη (Μπαρτ & Κέριχ-Κορν 2021, 323). «Πέθανε στην Αθήνα το 1854, ως επίτιμος υποστράτηγος. Ιππότης του Χρυσού Σταυρού του Τάγματος του Σωτήρα, τιμήθηκε επίσης με το παράσημο της Ανεξαρτησίας [...] και είχε πολιτογραφηθεί Έλληνας» (Παπαηλιού & Τσαγκαράκη 2021, 186-187).

Είναι σημαντικό, τέλος, να τονιστεί ότι, κατά την Καποδιστριακή περίοδο ειδικότερα, κυριότερη βάση των στρατιωτικών και ναυτικών επιχειρήσεων στην Κρήτη υπήρξε το φρούριο της Γραμβούσας, το οποίο είχε κατεχοχόν φιλέλληνες ως διοικητές.

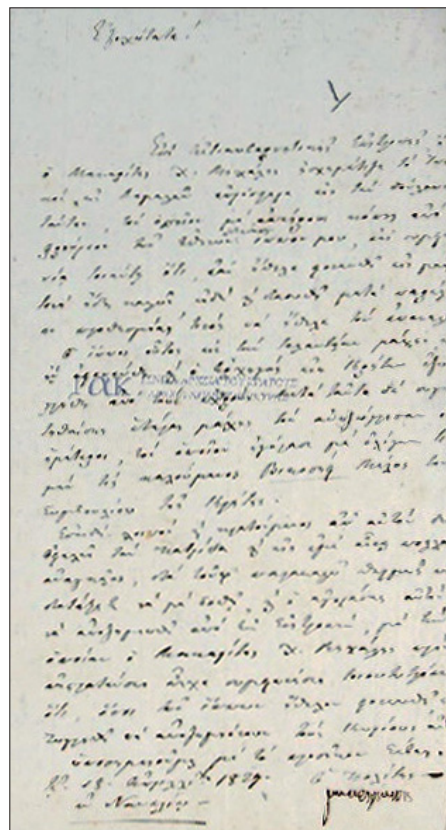
1) Αρχικά, τον Σκωτσέζο Urquhart ή Urquart Charles Gordon:

Συγγενής του Cochrane (Μπαρτ & Κέριχ-Κορν 2021, 384), ο Καποδίστριας τον απέστειλε στην Κρήτη τον Ιανουάριο του 1828, ως φρούραρχο Γραμβούσας (Παπαηλιού & Τσαγκαράκη 2021, 198-199). Μέχρι τα τέλη του Φεβρουαρίου, σε συνεργασία με τον διοικητή της αγγλικής ναυτικής μοίρας, Thomas Staines, αλλά και το Κρητικό Συμβούλιο, πέτυχε την πάταξη της πειρατείας και την αποκατάσταση της τάξης στην περιοχή (Gordon 1844, τ. 2 493-494· Λουκάτος 1976, 165-166). Στις προσπάθειες αυτές συμμετείχε και ο πλοίαρχος και κυβερνήτης της κορβέτας «Υδρα», Thomas Sackville Crosby (ΓΑΚ Κερκύρας, *Αρχείο Ι. Καποδίστρια, Εξερχόμενα*, φ. 34, Πλοίαρχος Crosby). Σκοτώθηκε στις 3 Μαρτίου 1828, όταν το σπίτι στο οποίο διέμενε στη Γραμβούσα κατέρρευσε (Gordon 1844, τ. 2, 563· Παπαηλιού & Τσαγκαράκη 2021, 198-199).

2) Τον δανό –όπως αποδεικνύεται– Johann Hane (ΓΑΚ Κερκύρας, *Αρχείο Ιωάννη Βαπτιστή Θεοτόκη*, φ. 299, Υποφ. 15, 27 Φεβρουαρίου 1822· Μπαρτ & Κέριχ-Κορν 2021, 206-207):



Εικ. 8. Επιστολή του Καποδίστρια προς τον φιλέλληνα Hane αναφορικά με τη Γραμβούσα.
 Πηγή: ΓΑΚ Κερκύρας, Αρχείο Ι. Καποδίστρια, Εξερχόμενα, φ. 130.



Εικ. 9. Επιστολή του Μακρυγιάννη προς τον Καποδίστρια αναφορικά με τον Χατζή Μιχάλη Ταλιάνη, ο οποίος είχε στην κατοχή του τον ίππο του αγωνιστή, και τον θάνατό του στην Κρήτη.
 Πηγή: ΓΑΚ Κερκύρας, Αρχείο Ι. Καποδίστρια, Εξερχόμενα, φ. 378.

Διαδέχθηκε τον Urquhart αμέσως μετά τον θάνατό του και συνέχισε το έργο του για την καταστολή της πειρατείας (Έγγραφα στο Λουκάτος 1976, 171-172: ΓΑΚ, Γενική Γραμματεία, φ. 22, Υποφ. 28-29 Φεβρουαρίου 1828). Ο Κυβερνήτης τον ονόμασε αρχικά φρούραρχο Γραμβούσας και στη συνέχεια «Αντιπρόσωπο της Κυβερνήσεως» στην Κρήτη, θέση την οποία κράτησε μέχρι την απόφαση της Τριπλής Συμμαχίας για εκκένωση (Αιών, 555, 26 Αυγούστου 1844 και σχετικά με τον θάνατο αυτού, 562, 23 Σεπτεμβρίου 1844). Στο Καποδιστριακό Αρχείο της Κέρκυρας συναντάμε μακροσκελή αλληλογραφία και εκθέσεις του προς τον Κυβερνήτη που αφορούν τις προσπάθειές του για την καταστολή της πειρατικής δράσης στη Γραμβούσα (ΓΑΚ Κερκύρας, Αρχείο Ι. Καποδίστρια, Εξερχόμενα, φ. 130, Πλοίαρχος Hane, και φ. 401, Αναφορές Μαν [εννοείται Hane]). Επιτυγχάνοντας την αποστολή του, ο Hane παρέδωσε τη Γραμβούσα στα ελληνικά στρατεύματα που προσπαθούσαν για μια νέα εξέγερση υπό την ηγεσία του Χατζή Μιχάλη Ταλιάνη. «Πέθανε αντισυνταγματάρχης του Επιτελείου των Φρουρίων, εκτός ενεργείας, τιμημένος με το παράσημο του Τάγματος του Σωτήρα και το παράσημο της Ανεξαρτησίας» (Παπαηλιού & Τσαγκαράκη 2021, 166-167).

3) Τον γάλλο Daubigny από την πόλη Tours:

Υπηρέτησε αρχικά ως υποφρούραρχος της Γραμβούσας, υπό τον Hane, και στη συνέχεια ως φρούραρχος (ΓΑΚ, *Γενική Γραμματεία*, φ. 225, Υποφ. 1-4 Νοεμβρίου 1824 σε Λουκάτος 1976, 172· ΓΑΚ, *Γενική Γραμματεία*, φ. 207, Υποφ. 26-27 Ιουνίου 1829, και φ. 252, Υποφ. 23-30 Σεπτεμβρίου 1830, 22/4 Οκτωβρίου 1830· Λουκάτος 1976, 167). Πρωτύτερα, είχε ενταχθεί στο Γ' Τάγμα Πεζικού του Τακτικού Σώματος ως υπολοχαγός Α' (Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας 1971, τ. 3, 230), ενώ το 1827 έλαβε μέρος στην πολιορκία της Ακρόπολης (*Le Constitutionnel*, 121, 22 Σεπτεμβρίου 1827). Ο Κριτοβουλίδης στο έργο του τον ονομάζει «Δουπινή» (Κριτοβουλίδης 1859, 465).

Η) ΑΛΒΑΝΟΙ – ΒΟΥΛΓΑΡΟΙ – ΣΕΡΒΟΙ

Κατά την επαναστατική περίοδο, υπό την αρμοστέια του Αφεντούλιεφ (Οκτώβριος 1821-1823) και ακολούθως του Εμμανουήλ Τομπάζη (Απρίλιος 1823-Απρίλιος 1824), δραστηριοποιήθηκαν παράλληλα στην Κρήτη ανεξάρτητα άτακτα επαναστατικά σώματα κατά των Τούρκων, τα κυριότερα από τα οποία ήταν:

1) του πολωνοεβραίου Ιωάννη Δημητρίου Λέχου που έδρασε στην Κίσσαμο υπό τη διοίκηση του Αναγνώστη Παναγιώτου το 1822 (Απρίλιος 1823-Απρίλιος 1824).

2) Μικρές μονάδες Αλβανών και Βουλγάρων υπό τους σέρβους φιλέλληνες Καραγεώργη και Αναστάση Βούλγαρη, τον επονομαζόμενο πιθανώς Dmित्रonίς (αναφορά του σε ΓΑΚ, *Γενική Γραμματεία*, φ. 186), οι οποίοι αγωνίστηκαν στις περιοχές της Κισσάμου, του Σελίνου και του Αποκόρωνα (Λουκάτος 1976, 162).

3) Σώμα 64 ανδρών του Γεώργιου Βούλγαρη (πιθανόν Σέρβου), που συγκροτήθηκε με εντολή της Ελληνικής Διοίκησης και αφέχθη στην Κρήτη τον Νοέμβριο του 1825 (ΓΑΚ, *Υπουργείο Πολέμου*, φ. 149, Υποφ. 28-31 Οκτωβρίου 1825 και φ. 134, Υποφ. 15-16 Σεπτεμβρίου 1825· Λουκάτος 1976, 173-174).

4) Σώμα πεζών και ιππέων του Χατζή Μιχάλη Ταλιάνη («Χατζή Μιχάλης Ταλιάνος» νεκρολογία, *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, 44, 20 Ιουνίου 1828), ορθόδοξου που είχε γεννηθεί στο Αργυρόκαστρο το 1792, το οποίο ανδραγάθησε σε μάχες κατά των Τούρκων στις περιοχές του Μυλοποτάμου και του Φραγκοκάστελου (ΓΑΚ, *Γενική Γραμματεία*, φ. 4, 24-26 Ιανουαρίου 1828· *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος 1828*, πλείστα φύλλα· Κριτοβουλίδης 1859, 699-705, κ.ά.). Ο ίδιος ο Χατζή Μιχάλης έχασε τη ζωή του σε μάχη στην περιοχή αυτήν, στις 16 Μαΐου 1828 («Χατζή Μιχάλης Ταλιάνος» νεκρολογία, *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος 1828*, 44, 20 Ιουνίου 1828).

ΕΝ ΚΑΤΑΚΛΕΙΔΙ

Ο χώρος είναι ιδιαίτερα μικρός για να παραθέσουμε περισσότερες λεπτομέρειες για τους σημαντικότερους φιλέλληνες που συνέδραμαν τον Κρητικό αγώνα για αυτό και τους παρουσιάσαμε μόνο ακροθιγώς. Αντιλαμβάνεται όμως κανείς ότι οι φιλέλληνες μαχητές που έδρασαν στην Κρήτη, σε καμία περίπτωση δεν εξαντλούνται εδώ. Καθώς ο ευγενής αγώνας των Κρητών για την ελευθερία και ένωση με τη μητέρα Ελλάδα συνεχίστηκε ακόμα πιο σκληρός και πιο αιματηρός κατά τις δεκαετίες που ακολούθησαν, τα κύματα των ενθουσιωδών Ευρωπαίων

που κατήλθαν στο νησί για να αναζωπυρώσουν τη φλόγα της επανάστασης ανανεώθηκαν και ανέδειξαν κατά καιρούς, μοναδικές προσωπικότητες μαχητών που ενστερνίστηκαν την κρητική υπόθεση με ζήλο και αυταπάρνηση. Μικρή σημασία έχει το αποτέλεσμα της πολεμικής τους δράσης ή η τελική διπλωματική έκβαση των επαναστατικών κινήσεων. Η υποστήριξή τους στον κρητικό λαό είναι αυτή που έχει πανανθρώπινη αξία και καθιστά την προσφορά τους ανεκτίμητη στον βωμό της ελευθερίας και της αυτοδιάθεσης των λαών.

ΑΡΧΕΙΑ

Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας μέχρι της εγκαταστάσεως της Βασιλείας (1862), τ. 2, Εν Αθήναις, Τύποις Διονυσίου Κορομηλά, Επανεκδοση από τη Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (1972), Αθήνα.

Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας 1821-1832 (1971), τ. 3, Εθνικές Συνελεύσεις: Α΄ εν Επιδαύρω 1821-1822, Β΄ εν Άστρει 1823, Γ΄ εν Επιδαύρω 1826, Γ΄ κατ΄ επανάληψη εν Ερμιόνη και Τροιζήνι 1827 – τ. 1 των Εθνοσυνελεύσεων, Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα.

ΓΑΚ Κερκύρας, *Αρχείο Ι. Καποδίστρια, Εισερχόμενα*, φ. 215.

ΓΑΚ Κερκύρας, *Αρχείο Ι. Καποδίστρια, Εξερχόμενα*, φ. 34, Πλοίαρχος Crosby.

ΓΑΚ Κερκύρας, *Αρχείο Ι. Καποδίστρια, Εξερχόμενα*, φ. 130, Πλοίαρχος Hane.

ΓΑΚ Κερκύρας, *Αρχείο Ι. Καποδίστρια, Εξερχόμενα*, φ. 401, Αναφορές Μαν [εννοείται Han].

ΓΑΚ Κερκύρας, *Αρχείο Ιωάννη Βαπτιστή Θεοτόκη*, φ. 299, Υποφ. 15.

ΓΑΚ, *Γενική Γραμματεία*, Φ. 225, Υποφ. 1-4 Νοεμβρίου 1824.

ΓΑΚ, *Γενική Γραμματεία*, φ. 4, Υποφ. 24-26 Ιανουαρίου 1828.

ΓΑΚ, *Γενική Γραμματεία*, φ. 22, Υποφ. 28-29 Φεβρουαρίου 1828.

ΓΑΚ, *Γενική Γραμματεία*, φ. 100, Υποφ. 14-15 Απριλίου 1828.

ΓΑΚ, *Γενική Γραμματεία*, φ. 169, Υποφ. 11-12 Δεκεμβρίου 1828.

ΓΑΚ, *Γενική Γραμματεία*, φ. 186.

ΓΑΚ, *Γενική Γραμματεία*, φ. 207, Υποφ. 26-27 Ιουνίου 1829.

ΓΑΚ, *Γενική Γραμματεία*, φ. 215, Υποφ. 15-16 Αυγούστου 1829.

ΓΑΚ, *Γενική Γραμματεία*, φ. 252, Υποφ. 23-30 Σεπτεμβρίου 1830.

ΓΑΚ, *Μικροί Κλάδοι*, φ. 23, Προσωρινή Διοίκηση Κρήτης, Κρητικά 1821-23, 1831, 1835.

ΓΑΚ, *Υπουργείο Πολέμου*, φ. 134, Υποφ. 15-16 Σεπτεμβρίου 1825.

ΓΑΚ, *Υπουργείο Πολέμου*, φ. 141, 5-7 Οκτωβρίου 1825.

ΓΑΚ, *Υπουργείο Πολέμου*, φ. 149, Υποφ. 28-31 Οκτωβρίου 1825.

Ληξιαρχική πράξη γάμου υπ΄ αριθ. 201 Ε 3146, 19 Ιουνίου 1822, Ληξιαρχικά αρχεία της επαρχίας Bouches-du-Rhône, κοινότητα Μασσαλίας.

Μπενάκη, *Συλλογή Γ. Λαδά*, φ. 9, Φιλελληνικά.

Constantin G. Constantinidès (1952), *Affaires Étrangères. Correspondance reçue du consulat de La Canée (1676-1759), Inventaire analytique (AE/B/I/340-AE/B/I/358)*, Paris, Archives Nationales (France).

Henri Fornèsy (1860), *Le monument des philhellènes*, χφ. υπ΄ αρ. 1697, Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.

ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

Γενική Εφημερίς της Ελλάδος, πλείστα τχ. του έτους 1828.

Αιών, 555, 26 Αυγούστου 1844.

Αιών, 562, 23 Σεπτεμβρίου 1844.

Le Constitutionnel, 121, 22 Σεπτεμβρίου 1827.

Le Courrier français, 166, 15 Ιουνίου 1822.

Le Courrier français, 170, 19 Ιουνίου 1822.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ανώνυμου (1828), «Χατζή Μιχάλης Ταλιάνος», νεκρολογία, *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, 44, 20 Ιουνίου 1828.

Ανώνυμου (1879), «Ο φιλέλλην Σαμουήλ Χάου», *Αθηναίς*, τχ. 4, 13 Φεβρουαρίου 1879, έτος ΔΙ, 26-29.

Θάνος Βαγενάς & Ευρυδίκη Δημητρακοπούλου (1949), *Αμερικανοί Φιλέλληνες εθελοντές στο Εικοσιένα*, χ.ε.

Απόστολος Βακαλόπουλος (1979), «Ποιος ο συντάκτης μιας ανώνυμης επιστολής και ποια η αξία των ειδήσεων της για το ελληνικό στρατόπεδο της Τριπολιτσάς του 1821», *Ελληνικά*, τχ. 31 (1979), 133-143.

Κωνσταντίνος Διαμαντής (1966), *Δημήτριος Υψηλάντης (1793-1832)*, Μέρος Πρώτον, Αθήναι, χ.ε.

Διονύσιος Π. Καλογερόπουλος (1935), *Αμερικανοί Φιλέλληνες. Σύντομος βιογραφία του Σαμουήλ Χάου*, Εν Αθήναις.

Κυριάκος-Καλλίνικος Κριτοβουλίδης (1859), *Απομνημονεύματα του περί αυτονομίας της Ελλάδος πολέμου των Κρητών*, Εν Αθήναις, Εκ του τυπογραφείου Αθηνάς.

Νικόλαος Ε. Καραπιδάκης & Άννα Rouradier Duteil-Λοϊζίδου (2021), *Γαλλικά δελτία ειδήσεων για την Ελληνική Επανάσταση, Έτη 1821-1822*, Αθήνα, Τράπεζα Πειραιώς (δίγλωσση έκδοση).

Γεώργιος Λάιος (1958), *Ανέκδοτες επιστολές και έγγραφα του 1821*, Αθήνα, χ.ε.

Σπύρος Δ. Λουκάτος (1981), «Η δράσις φιλελλήνων στην Κρήτη κατά την Ελληνικὴν Επανάστασιν», *Πεπραγμένα του Δ' Διεθνούς Κρητολογικῆς Συνεδρίου*, τ. Γ, 161-177.

Mark Mazower (2021), *Η ελληνική επανάσταση*, Κώστας Κουρεμένος (μτφρ.), Κώστας Λιβιεράτος (επιμ.), Αθήνα, εκδ. Αλεξάνδρεια.

Γουλιέλμος Μπαρτ & Μαξ Κέριχ-Κορν (2021), *Η εποχή των Φιλελλήνων*, Χριστίνα Καμηλάρη (μτφρ.), Κώστας Παπαηλιού (επιμ.), Αθήνα, Παρισιάνου.

Κώστας Παπαηλιού & Αναστασία Τσαγκαράκη (2021), *Ο κατάλογος των Φιλελλήνων του Ερρίκου Φορνέζη*, Φιλελληνική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, Παρισιάνου.

Φ. Παρασκευαΐδης (1890), «Σαμουήλ Γ. Χάου», *Εθνικόν Ημερολόγιον Κωνσταντίνου Φ. Σκόκου του έτους 1891*, έτος ΣΤ', Εν Αθήναις, Τυπ. Ανέστη Κωνσταντινίδου, 129-139.

Αναστασία Τσαγκαράκη (2021), «Ο Ελλην Βαλεστε: προσωπογραφία ενός ήρωα της Κρητικής Επανάστασης, ελληνογαλλικής καταγωγής», Νίκος Ανδριώτης & Ηλίας Κολοβός (επιμ.), *Όψεις της Επανάστασης του 1821 στην Κρήτη*, Χανιά, Κοινωφελές Ίδρυμα Αγία Σοφία, Δήμος Αποκορώνου & Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, 193-206.

Σάμουελ Χάου (1971), *Ημερολόγιο από τον Αγώνα, 1825-1829*, Οδυσσεάς Δημητρακόπουλος (εισαγωγή), Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών αρ. 43, Αθήνα, Βιβλιοπωλείο Νότη Καραβία.

Atto Vannucci (1877), *I martiri della libertà italiana*, vol. I, Milano, I. Bortolotti E. C.

François Charles Hugues Laurent Pouqueville (1824), *Histoire de la régénération de la Grèce*, vol. III, Paris, Firmin Didot père et fils.

Jean Philippe Paul Jourdain (1828), *Mémoires Historiques et militaires sur les événements de la Grèce*, vol. 2, Paris, Brissot-Thivars.

Luigi Ciampolini (1846), *Storia del Risorgimento della Grecia*, vol. I, Firenze, Piatti.

Octave Teissier (1878), *Inventaire des archives historiques de la Chambre de commerce de Marseille*, Chambre de commerce de Marseille, Marseille, Typographie et lithographie Barlatier-Feissat père et fils.

Pierre Echinard (1973), *Grecs et Philhellènes à Marseille: de la Révolution Française à l'Indépendance de la Grèce*, Institut Historique de Provence.

Thomas Gordon (1844), *History of the Greek Revolution*, vol. I & II, London, William Blackwood, Edinburg & T. Cadell, Strand.